

СИГУРНОСТТА НА НАЦИЯТА И ДЪРЖАВАТА И КУЛТУРНАТА ИДЕНТИЧНОСТ

Емилия Лазарова

NATION AND STATE SECURITY AND CULTURAL IDENTITY

Emilia Lazarova

***Abstract:** The challenges of the contemporary world impose new economic logic and visions, such as the growing need for circular business models, instead of linear ones, which promote the concept of services instead of resources. The world is changing dynamically, but it seems that the national states' models for resolving crises are relatively outdated. Nowadays, nation states control their economies relatively symbolically. They are dependent on global agreements, transnational capital, foreign investors, etc. The implementation of active policy in times of crisis implies an emphasis on the control, provision and management of strategic resources by the countries, modelling the main global processes. The article discusses specific forms and methods of global rivalry.*

***Key words:** geopolitics, international relations, risks, threats, global leaders*

***DOI:** <https://doi.org/10.46687/QGDB2767>*

Същност на понятието „сигурност“

За всяка жива система е естествен стремежът към повече сигурност. Васил Проданов определя понятието по следния начин:

Сигурността е характеристика на всяка система и тя е в нейната способност да се съхрани при промяна на средата, условията и обстоятелствата, от които зависи; да функционира и се развива оптимално, т. е. при най-малък разход на ресурси да осъществява заложените в нея закономерности и цели (Prodanov 1995: 8).

Според А. Уолфърс „сигурността, подобно на благосъстоянието, е сред основните социални ценности“ (цит. по Huysmans 1998: 233).

В своята добре известна йерархия на потребностите Е. Маслоу разглежда различните потребности на индивида във възходящ ред, като на най-ниското ниво стоят физиологичните потребности. На второто ниво Маслоу поставя потребностите от сигурност – потребностите от безопасност, стабилност, зависимост, закрила, отсъствие на страх, на тревога и хаос; потребност от структура, ред, закон и ограничения, от сила у покровителя и т. н.

За същността на сигурността многократно са разсъждавали едни от най-големите гении на човечеството за всички времена, в това число и самият Платон, който пише, че сигурност това е „предотвратяване на вреда“. За сигурността в пантеона на древните римляни, които всъщност са великите творци на държавност, армия, право и морал, има отделна богиня Секуритата (Securitas, Секуритас), олицетворяваща сигурността на всеки римски гражданин и на Рим като цяло. От времето на император Август тя често се споменава във връзка с въдворените от него спокойствие и тишина. Нейните атрибути са скиптър, лаврова или маслинен клонка, рог на изобилието.

Сигурността е смисълът и стремежът в избора на поведение на една система и е главният движещ мотив, който придава целенасоченост и рационалност в съществуването, оцеляването и просперирането на системата и в реализирането на заложените в тази система мисия и цели. „Сигурността може да се определи като мярката за това как системата чрез своята сила е защитила интересите си в конфликта.“ (Georgiev 2011: 48).

Добре известното определение за сигурност дефинира това понятие като „динамично състояние, в което за отделната личност, обществото и държавата не съществуват преки опасности от враждебна агресия, политически, икономически, културен диктат и всякакви форми на принуда“ (Semerdzhiev 2004: 25).

Сигурността като сложна система от висш порядък в широкия смисъл на думата е състояние, което осигурява гарантирана защита с различни способности и средства на жизненоважните (коренните) интереси на личността, обществото и държавата (обект, субект) от всякакви (вътрешни, външни, екологични, културни и т. н.) заплахи и те могат да осъществяват своето развитие и прогрес.

В последно време, особено в международен аспект, широко се използва и понятието стабилност. То е състояние на динамично равновесие на определена система.

Накратко според нас, колкото и дискусивно да остава съдържанието на понятия като сигурност и несигурност, все пак изясняването им би било самоцелно, ако не го използваме, за да характеризираме съвременното общество, промените, които се извършват в него, и, разбира се, промените, които засягат главните действащи лица – хората.

Търсейки обективната страна на сигурността, искаме специално да изтъкнем, че тя съществува в пряка връзка с интереса, той, от своя

страна, в крайна сметка е осъзната потребност, а какво по-обективно от потребностите.

Сигурността е динамично състояние на обществото и човека, при което рисковете и заплахите за съществуването и развитието се посрещат от надеждна система, т. е. налице е необходимият потенциал и организация за отразяването на заплахите, гарантирани са правата и свободите на гражданите, икономическият и социалният просперитет. Общ недостатък на теоретичното осмисляне на сигурността според нас е прекаленият акцент върху обективните процеси.

Може би е по-точно да се каже, че обективният подход по определение съдържа в себе си анализ на духовните измерения на сигурността. Отношенията между хората, в които се генерира сигурност и несигурност в икономическия живот, социалния живот, политиката и т. н., по същество не са по-обективни от тези, в които хората произвеждат идеи и ценности, теории и художествени произведения. В процеса на своето живеене хората не само обективират, но и субективират онова, което обозначаваме като сигурност или несигурност (Georgiev 1998: 25-29).

От гледна точка на темата на статията е много важно да подчертаем, че в цялостното си духовно отношение към действителността ние включваме и отношението си към сигурността. Имаме възгледи за това свое състояние (научни или ненаучни), имаме своите чувства, защото ние, хората, сме тези, които са сигурни или несигурни, заплашени или защитени, уверени или неуверени. Няма сигурност там, където човек живее в неудовлетвореност, тревожност, страх дори без да има сериозни причини за това.

Съвременното разбиране за сигурността не се базира само на различни икономически интереси, политически цели и социални последици. Сигурността съдържа в себе си и културния интегритет, а несигурността – заплахата за идентичността и за ценностното ни отношение към света. Сигурността е свързана и със способността на дадено общество да запази същностния си характер в променящи се условия, с устойчивостта на традиционните модели на език, култура, сдружаване, религиозна идентичност и обичаи, а това означава, че тя „се отнася най-вече до идентичността, до способността на даден народ да поддържа своята култура, своите институции и начина си на живот“ (Hantingtan 2005: 231). Според З. Бауман

Човек мисли за идентичността, когато не е сигурен за мястото, към което принадлежи; т. е. не е сигурен как да съвмести очевидното разнообразие на поведенчески стилове и подходи и дали хората около него приемат това поместване като правилно и подходящо, така че и двете страни да знаят как да продължават да се държат в присъствието на другата. Идентичност е име, дадено на търсеното бягство от тази несигурност (Bauman 2000: 110-111).

Определения за национална сигурност

За първи път понятието „национална сигурност“ е употребил президентът на САЩ Теодор Рузвелт в обръщение към Конгреса на 6 декември 1904 г., обосновавайки присъединяването на зоната на Панамския канал с интересите на националната сигурност (Slatinski 2000: 19). Няколко години по-късно посоченият термин започва да се употребява и от български политици (Georgiev 2012: 130-144; Georgiev 2011: 129-150). Първото определение на националната сигурност в категориите на „националните интереси“ е дадено от Уолтър Липман през 1943 г.:

Държавата се намира в състояние на сигурност, когато не ѝ се налага да принася в жертва своите законни интереси, за да избегне войната, и когато тя е в състояние да защити при необходимост своите интереси чрез водена война (цит. по Petrovskiy 1980: 323).

При изясняване проблемите на рисковете и заплахите за страната от ключово значение е дефиницията на понятието „национална сигурност“. В Конституцията на Република България понятието „национална сигурност“ не е дефинирано. В същото време обаче в чл. 9 се казва, че „Въоръжените сили гарантират суверенитета, сигурността и независимостта на страната и защитават нейната териториална цялост“¹, в чл. 24 (2) се посочва, че националната сигурност е една от „основните цели на външната политика на Република България“, същевременно според чл. 205 (2) националната сигурност се осигурява от Министерския съвет².

Създадените от авторите на Конституцията на Република България текстове обаче не могат да послужат за структурно изясняване на съдържанието на термина „национална сигурност“ чрез други

¹ Конституция на Република България.

² Пак там.

конституционни термини. С многократното му използване в различни текстове се прави опит за типологизиране, чрез което да се подредят описанията и да се разкрият конкретни сходства и разлики с други термини. Но отделни важни белези и характеристики не е възможно да се идентифицират.

Конституцията на Република България в чл. 100, ал. 3 открива възможност за законодателно дефиниране на термина „национална сигурност“ в Закона за Консултативния съвет за национална сигурност³. В този закон, който е приет през 1994 г., обаче е записано, че Консултативният съвет е съвещателен орган по въпросите на националната сигурност, на който се обсъждат проблемите, свързани с външната и вътрешната политика на страната във връзка с националната сигурност, гарантирането на гражданския мир, обществения ред, правата и интересите на българските граждани, действията по пресичане или предотвратяване на възникнала опасност за националната сигурност.

В закона само се разширява броят на термините, поставени в един клас с националната сигурност, и предоставената от Конституцията възможност остава нереализирана.

В Концепцията за националната сигурност на Република България се казва, че

Национална сигурност има, когато са защитени основните права и свободи на българските граждани, държавните граници, териториалната цялост и независимостта на страната, когато не съществува опасност от въоръжено нападение, насилствена промяна на конституционния ред, политически диктат или икономическа принуда за държавата и е гарантирано демократичното функциониране на държавните и гражданските институции, в резултат на което обществото и нацията запазват и увеличават своето благосъстояние и се развиват⁴.

В Закона за защита на класифицираната информация, приет на 24. 04. 2002 г. и претърпял редица изменения и допълнения, бе решено да се фиксира и фактически да стане едва ли не фундаментална дефиниция, облечена с авторитета на закона, следното определение за национална сигурност:

³ Закон за Консултативния съвет за национална сигурност (обн. ДВ, бр. 13 от 11 февр. 1994., изм. ДВ, бр. 28 от 14 март 2008., изм. и доп. ДВ, бр. 61 от 11 авг. 2015.

⁴ Концепция за национална сигурност, ДВ, бр. 46 от 1998, чл. 20.

„Национална сигурност“ е състояние на обществото и държавата, при което са защитени основните права и свободи на човека и гражданина, териториалната цялост, независимостта и суверенитетът на страната и е гарантирано демократичното функциониране на държавата и гражданските институции, в резултат на което нацията запазва и увеличава своето благосъстояние, и се развива⁵.

Независимо от различията между отделните автори като че ли се налага т. нар. широко разбиране и за националната сигурност. Включването на държавата в определението на сигурността неизбежно води до появата на прилагателното „национална“ и формирането на съставното понятие – национална сигурност. Така се получава един нов обхват на семантиката на това понятие, който го превръща в основен инструмент за работа в международните отношения и геополитиката.

Националната сигурност е динамично състояние на нацията и държавата, при което рисковете и заплахите за съществуването и развитието се посрещат от надеждна система и е гарантиран националният интерес. Удовлетворяването на човешката потребност от сигурност има системен характер и е възможно само чрез постигане на синхрон между основните типове дейност. От времето на оформянето на нациите и изграждането на националните държави хората се опитват да изградят и съответната система за национална сигурност, която гарантира сигурността на отделната личност и осигурява защитата на интересите на обществото, териториалната цялост и суверенитета на държавата. На практика системата за национална сигурност обхваща всички сфери на човешката дейност: политическа, икономическа, социална, духовна, информационна, екологична, и т. н.

Както пишат Бари Бузан, Оле Уевер и Яп де Вилде:

Ние не казваме, че сигурността се свързва само с държавата, въпреки че е много вярно твърдението, че държавата е идеалният актьор (*actor*) за сигурност, нито че сигурността е на разположение еднакво за общодържавни и други обществени действия. Сигурността е зона на конкуриращи се актьори, но е изпълнена с предубеждения, където държавата като цяло е все още привилегирана като актьор, на който исторически са предоставени права (за изпълнение) за задачи, отнасящи се до сигурността, и който има най-адекватна структура за целта. Това

⁵ Закон за защита на класифицираната информация (обн. ДВ, бр. 45 от 30 апр. 2002., изм. и доп. ДВ, бр. 81 от 14 окт. 2016).

обяснение признава разликата между държавоцентричния подход и сферата, доминирана от държавата (Natsionalna i mezhdunarodna sigurnost 2005: 241-242).

Естествено е да си даваме сметка, че тази роля на държавата ще еволюира. Но в близките десетилетия вярното и правилното планиране на политиката за сигурност ще бъде свързано със създаването на условия, при които системата за национална сигурност ще продължи да съществува така, че държавата да бъде главният фактор за обезпечаване на сигурността на обществото и отделния човек.

Класификации на видовете сигурност

Съществуват различни класификации на отделните аспекти на сигурността, т. е. на видовете сигурност.

а) Първата класификация е свързана с потенциала на основните рискове и предизвикателства, заплахи и опасности, пред които е изправена системата и нейната способност да им противодейства. При тази класификация сигурността бива: абсолютна безопасност, защитена безопасност, относителна сигурност и трансформационна сигурност. В първия случай става дума за напълно хипотетична, идеална ситуация, при която системата не е изложена на никакви въздействия. Подобна сигурност, може да се нарече условно „абсолютна безопасност“.

Тази сигурност е само теоретичен конструкт, защото в реалния живот е невъзможно осъществяването ѝ, доколкото винаги съществуват различни въздействия върху системите (обектите). „Но в отделни (моделни) сценарии би могло да се приеме, че е налице абсолютна сигурност, както да речем при анализа на стратегическите предизвикателства пред Швейцария, е напълно основателна оценката, че тя се намира в ситуация на абсолютна безопасност по отношение на военните заплахи“ (Natsionalna i mezhdunarodna sigurnost 2005: 233).

б) Втората класификация се прави по основните компоненти на сигурността. Тя е свързана със спектъра на рисковете и заплахите за сигурността. При тази класификация сигурността бива: политическа, военна, икономическа, финансова, социална, демографска, информационна, етническа, религиозна, екологическа и т. н. Например в своята знаменита книга „Народи, държави и страх“ Б. Бузан очертава петте главни сектора, в които се проявяват факторите, имащи потенциал да въздействат върху сигурността (Buzan 1991: 9-20):

- **Военна сигурност** (ключовата дума тук е „насилие“). До голяма степен това е традиционното схващане, което отчита военната мощ на държавите и техния силов потенциал за посрещане на външни заплахи. В този срез сработва толкова любимата на всички реалисти „дилема на сигурността“ (за нея ще стане дума отново по-нататък).

- **Политическа сигурност** (ключовата дума тук е „власт“). Включва широк кръг от проблеми, свързани с организационната стабилност на държавите, системите за управление и идеологиите, представляващи идейната рамка на политическите режими.

- **Икономическа сигурност** (ключовата дума тук е „размяна“). В нея влизат достъпът до ресурси, финансите и пазарите, необходими за поддържане на приемливи нива на благосъстояние, и икономическа мощ на държавите.

- **Социална сигурност** (ключовата дума тук е „идентичност“). Свързана е с устойчивостта, в приемливите рамки за еволюиране, на традиционните модели на езика, културата и религията, националната идентичност, народните обичаи и традиции.

- **Екологична сигурност** (ключовата дума тук е „околна среда“). Отнася се до съхраняването на местната и планетарната биосфера като особено съществена поддържаща система, от която са зависими всички човешки начинания.

в) Третата класификация слага акцента върху начина, по който се „атакува“ сигурността. При тази класификация сигурността бива „твърда“ (*hard*) и „мека“ (*soft*). Това е свързано с определянето на вида на силата, на която системата трябва да даде отпор – ако системата изпитва материално въздействие, е налице „твърда сигурност“ (*hard security*); ако е обект на нематериално влияние, е налице „мека сигурност“ (*soft security*).

г) Четвъртата класификация отразява връзката с институционалните опори на сигурността. При тази класификация сигурността бива: военна (обезпечава се от армията), вътрешна (обезпечава се от полицията), разузнавателна (обезпечава се от специалните служби), отбранително-индустриална (обезпечава се от военно-промишления комплекс) и гражданска (обезпечава се от мрежата от институции, ангажирани с бедствия, аварии, катастрофи и други извънредни ситуации).

д) Петата класификация се прави според посоката, от която идват заплахите, опасностите и предизвикателствата към сигурността – от фактори, източници, субекти във или извън националната държава. При

тази класификация сигурността бива вътрешна и външна. В исторически план сравнително доскоро главен обект на защита и изучаване бе външната сигурност и водеща бе заплахата от военно нападение срещу територията, суверенитета и независимостта на държавата.

Културна идентичност и национална сигурност

Значението на културната идентичност за националната сигурност е очевидно и като че ли не трябва специално да се обосновава. Обикновено се изследват последиците от евентуално ерозиране на културната идентичност за сигурността, акцентира се на факта, че разрушаването на идентичността е един от рисковете за националната сигурност и са необходими сериозни и адекватни мерки, включително и от страна на държавата, за посрещането на този риск.

Словосъчетанието „културна идентичност“ се използва, за да се стесни и конкретизира съдържанието на идентичността като припознаване, приобщаване и отъждествяване с определен тип култура. Идентичността е това, което спира страха, това, което побеждава ужаса от нищото. Културната идентичност стои в основата на личната човешка сигурност и е опорна точка на всяка национална сигурност. Загубата на културната идентичност рефлектира върху сигурността на нацията и генерира враждебност към чуждото. Когато хората губят своята идентичност, се опитват да си върнат чувството за сигурност, като намерят виновник за състоянието си. Така обществото в състояние на дезинтеграция се самоконструира като съвкупност от врагове.

Във всички култури може да се открие едно функционално и едно имагинерно равнище. Предметите и институциите са функционални и са средствата, чрез които обществото реализира стотици хиляди цели и задачи като изхранването, обличането, осигуряването на все по-добри условия на живот и възможност за продължаване на рода. В същото време обществото създава представи за бъдещето и за някакъв друг свят.

Социалните представи не са само ментални продукти, а също така и символни конструкции, които се изграждат и самоизграждат в процеса на социални взаимодействия. Колективните представи са обяснителни механизми, които се отнасят до общ клас идеи и вярвания, докато социалните представи са феномени, които трябва да бъдат описани и обяснени. В съвременното общество те съответстват на митовете и системите от вярвания на традиционните общества. Хората имитират тези представи и така социалното въображение като наиндивидуална ментална структура става движещата сила за историческите промени.

Човечеството се променя, като измисля само себе си и като проектира този имагинерен образ в бъдещето, то еволюира.

Културата е тази основа от значения и смисъл, която цялото общество създава за себе си и която му позволява да се идентифицира като такова. Културата, в рамките на общоприетата парадигма, е съвкупността от елементи, предмети, институции, концепции, идеи, обичаи, вярвания и представи, които отличават едно общество от друго. Всички тези елементи са в непрекъсната взаимовръзка. Те са символни системи, които имат за цел да обяснят действителността.

Духовната страна на националния живот се проявява не само чрез хората, представящи нацията в дадения момент, но и в цялото наследство от миналото, което съществува като относително самостоятелна реалност, подложена на реинтерпретация. По този начин се осигурява приемствеността и високата устойчивост на националните идентичности. Духовният смисъл на битието се крие във факта, че без усещането за семейна и национална принадлежност човек не би могъл да се издигне на висотата, от която пред него се открива общочовешкият духовен хоризонт.

Към най-очевидните промени, внасяни от глобализацията в духовната сфера, се отнасят: възникването на открити информационни потоци и пространства; разпространяването на унифицирана попкултура, сходни стандарти и стилове на живот, както и на етични норми; разпространение на транснационалните контакти на всички равнища; възникването на универсални програмни кодове за общуване. Трябва да се справим с двете противоречиви опасности: да спасим изключителното културно разнообразие, сътворено от човечеството, и в същото време да подхраним една планетарна култура, обща за всички. Според К. Леви-Строс това, което трябва да бъде спасено, е сътворяването на разнообразие, а не историческото съдържание, което всяка епоха е внесла и което никоя следваща няма да може да продължи (Levi-Stros 1995).

Отделният човек не може да обхване всички елементи на културата на етническата група, към която принадлежи, а още по-малко на глобалната култура на цивилизацията. В този смисъл културата като структура от по-високо равнище добива нови качества и се променя под въздействие единствено на промените в колективното човешко преосмисляне и смяната на съществуващата парадигма. Стимули за такива промени могат да бъдат както нови научни постижения, нови открития в различни области на човешкото познание, така и пробуждането от дълбините на колективното несъзнавано на архетипен

обединяващ модел за оцеляване на цялото човечество. Това придава нов смисъл и на държавността предвид предизвикателствата на глобализма. Държавността е и изразяване и защита със сила, законност и ред на духа, на общия интерес и общата воля на хората, живеещи на дадена територия. Доколкото се запазват във времето духът, обичаите, традициите, съответно интересите и волята на териториалните общности, ще се запазва – макар и в променяща се форма – и държавността като тяхна еманация, независимо от това дали се свиват, или разширяват териториалните общности.

Не на последно място внимание заслужава и обществената култура, в широкия смисъл на думата. Тук става дума за културата в конкретния смисъл на думата, но също така и за гражданската, политическата култура, дори и за наличието или отсъствието на обществено съгласие за националните цели и интереси.

Всяка страна, която държи на своите ценности и интереси, е загрижена за това дали ще бъде способна да ги защити от потенциални заплахи. Тя трябва да изработва и провежда интегрална политика, включваща пакет от частни политики за сигурност, фокусирани върху изграждане и поддържане на способности, насочени към контрол и справяне със заплахите. Поддържането и развитието на адекватни перспективни способности е едно от най-големите предизвикателства на държавното управление.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Bauman 2000:** Bauman, Z. *Zhivot vav fragmenti*. Sofia: LIK [Бауман, З. Живот във фрагменти. София: ЛИК].
- Buzan 1991:** Buzan, B. *People, States, and Fear: The National Security Problem in International Relations*, 2nd ed., University of North Carolina Press.
- Georgiev 1998:** Georgiev B. *Upotrebatata na nyakoi osnovni ponyatia v urotsite za kultura v uchebnitsite po nova i nay-nova istoria v sredniya kurs.* – In: *Kvalifikatsiyata na uchitelite – realnosti i perspektivi. Sbornik dokladi.* Т. II. Varna: IPKU „D-r Petar Beron“, s. 25-29 [Геоργиев, Б. Употребата на някои основни понятия в уроците за култура в учебниците по нова и най-нова история в средния курс. – В: Квалификацията на учителите – реалности и перспективи. Сборник доклади. Т. II. Варна: ИПКУ Д-р Петър Берон, с. 25-29].
- Georgiev 2011:** Georgiev B. *Sazdavane na programata na Tonchevistkata partia.* – In: *Ponyatia, vremena, promeni.* Т. 7. Varna: Faber, s. 129-150 [Геоργиев, Б. Създаване на програмата на Тончевистката партия. – В: Понятия, времена, промени. Т. 7, Варна: Фабер, с. 129-150].

- Georgiev 2011:** Georgiev, Hr. Politika na sigurnost na Republika Bulgaria v nachaloto na XXI vek: teoretichni i prilozhni aspekti. Sofia: Nov balgarski universitet [Георгиев, Хр. Политика на сигурност на Република България в началото на XXI век: теоретични и приложни аспекти. София: Нов български университет].
- Georgiev 2012:** Georgiev, B. Liberalnata (radoslavistka) partiya i balkanskata politika na Vtoroto stambolovistko pravitelstvo (1903 - 1908 g.). – In: Bulgaria i Balkanite v sferata na evropeyskite vliyania prez XIX - XXI vek. Sbornik statii. Veliko Tarnovo: Ivis, s. 130-144 [Георгиев, Б. Либералната (радославистка) партия и балканската политика на Второто стамболовистко правителство (1903 - 1908 г.). – В: България и Балканите в сферата на европейските влияния през XIX - XXI век. Сборник статии. Велико Търново: Ивис, с. 130-144].
- Hantingtan 2005:** Hantingtan, S. Koi sme nie? Predizvikelstvata pred natsionalnata identichnost na Amerika. Sofia: Obsidian [Хънтингтън, С. Кой сме ние? Предизвикателствата пред националната идентичност на Америка. София: Обсидиан].
- Huysmans 1998:** Huysmans, J. Security! What Do You Mean? From Concept to Thick Signifier. // European Journal of International Relations, vol. 4, № 2.
- Levi-Stros 1995:** Levi-Stros, K. Strukturalna antropologia. Sofia: Hristo Botev [Леви-Строс, К. Структурална антропология. София: Христо Ботев].
- Natsionalna i mezhdunarodna sigurnost, 2005:** Natsionalna i mezhdunarodna sigurnost. Sofia: Voенно izdatelstvo [Национална и международна сигурност. София: Военно издателство].
- Petrovskiy 1980:** Petrovskiy, V. Doktrina „Natsionalnoy bezopasnosti” v globalnoy strategii SShA. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya [Петровский, В. Доктрина „Национальной безопасности“ в глобальной стратегии США. Москва: Международные отношения].
- Prodanov 1995:** Prodanov, V. Vatrashnata sigurnost i natsionalnata darzhava. // Voenen zhurnal, № 2 [Проданов, В. Вътрешната сигурност и националната държава. // Военен журнал, № 2].
- Semerdzhiiev 2004:** Semerdzhiiev, Tsv. Informatsionna sigurnost. Sofia: Softtreid [Семерджииев, Цв. Информационна сигурност. София: Софттрейд].
- Slatinski 2000:** Slatinski, N. Izmereniya na sigurnostta. Sofia: Paradigma [Слатински, Н. Измерения на сигурността. София: Парадигма].